

OZDOBNE PUSTAKI BETONOWE NA PÓŁNOCNO-WSCHODNIM MAZOWSZU

Maciej Choiński*, Jarosław Szewczyk**

* Student Politechniki Białostockiej, Wydziału Architektury, ul. O. Sosnowskiego 11, 15-893 Białystok, Poland
E-mail: maciekchoinski97@wp.pl

** Politechnika Białostocka, Wydział Architektury, ul. O. Sosnowskiego 11, 15-893 Białystok, Poland
E-mail: j.szewczyk@pb.edu.pl

ADORNED CONCRETE HOLLOW BRICKS IN THE REGION OF N-E MAZOVIA

Abstract

Country buildings constructed with hollow bricks are relatively common in Poland, and in some areas their construction material, i.e. self-made hollow bricks, have sometimes been adorned with sculptural relief ornamentation. In the paper, such ornamentation and the relevant farmstead architecture have been studied and described, on examples from north-east Mazovia in north-eastern Poland, namely, in nine villages in communes Przytuły, Stawiski and Mały Płock near Łomża. The paper is a result of a research field surveys on May 25th and 27th, and August 19 and 28, 2017, and the findings are compared to those known from the previous research literature, in order to recognize the vernacular ornamentation of hollow bricks-constructed architecture as a cultural phenomenon in its wider context in terms of culture, geography, economy and technology.

Besides, the objective of the paper was to compare numerous pieces of terse literature mentions relative to vernacular architecture made of hollow bricks, thus aiming to merge such a fragmented knowledge, to integrate them and eventually to present the historical evolution of such building traditions.

Streszczenie

Względna pospolitość polskiego wiejskiego budownictwa z pustaków betonowych domowego wyrobu spowodowała wręcz nasycenie wiejskiego krajobrazu (przynajmniej gdzieśgdzie) pustakowymi budynkami, lecz co ciekawe, niektóre z nich zwracają uwagę ornamentycznym reliefem, są bowiem wzniesione z pustaków o reliefowej powierzchni. Zdobione pustaki i wykonane z nich obiekty próbowano już dawniej badać, lecz odnośnych prac naukowych jest mało, zaledwie kilka, toteż tu podjęto ów temat na przykładach z dziewięciu wsi w trzech podłomżyńskich gminach Przytuły, Stawiski i Mały Płock na północno-wschodnim Mazowszu, prezentując wyniki własnych badań terenowych przedsięwziętych w maju i sierpniu 2017 roku i odnosząc je do informacji literaturowych. Celem opracowania jest wykazanie, iż omawiane budownictwo było spójnym zjawiskiem, poniekąd fenomenem kulturowym zawartym w pewnych ramach czasowych (a także mających własny kontekst technologiczno-ekonomiczny i kulturowy), którego wytwory po dziś dzień lokalnie kształtują estetykę wiejskiego krajobrazu.

Oprócz prezentacji znalezisk terenowych przyjęto za cel scalenie rozproszonej wiedzy literaturowej, tak aby rozpoznać cały proces (o ile to możliwe) kształtowania się na naszych terenach zjawiska wiejskiego budownictwa z pustaków – zwłaszcza tych zdobionych. Niniejsza praca stanowi przyczynek ku osiągnięciu tego celu.

Keywords: country architecture; low-tech building; local building materials

Słowa kluczowe: architektura wsi; tanie budownictwo; miejscowe materiały budowlane

WSTĘP

W okresie międzywojennym w wielu regionach naszego kraju upowszechniło się, zwłaszcza na wsi, budownictwo z pustaków betonowych domowego wyrobu. Propagowano je jako tanią alternatywę dla palnych konstrukcji drewnianych; różne rodzaje konstrukcji niepalnych (ceglane, glinobite, tak zwane drzewowapienne, a przede wszystkim wspomniane budownictwo z pustaków) promowały wówczas instytucje ubezpieczeniowe oraz banki. Ten rodzaj budownictwa wspierano również później, to jest w latach powojennych. Stosowano je aż do lat osiemdziesiątych XX wieku. Chałupniczo wyrabiane pustaki betonowe sporadycznie stosuje się w wiejskim budownictwie po dziś dzień.

Efektom odgórnych działań propagatorskich (jak też zalet samej technologii) była jej inkluzja w sferę ludowej kultury estetycznej: stosunkowo wcześniej, bo już w latach trzydziestych XX wieku, zaczęto na wsi wyrabiać pustaki o ozdobnych, reliefowych powierzchniach, geometrycznie wzorzystych lub mających wycięte kształty fitomorficzne (nawiązujące do liści, kwiatów itp.). Wznoszone z nich ściany wyróżniały się miękką światłocieniową fakturą. Niekiedy nawet wzorzyste pustaki lub wykonane z nich ściany dodatkowo bielono lub malowano.

Choć w okresie powojennym zaistniało kilka artykułów (pisanych przez etnografów, nie przez architektów) podejmujących temat ozdobnych pustaków, a ponadto w niektórych instytucjach dokumentacyjno-badawczych zgromadzono pewne zasoby fotografii takich wyrobów budowlanych, temat wciąż wydaje się pionierski, bo liczba i zakres merytoryczny dotychczas opublikowanych prac są niewspółmierne w stosunku do wagi tego niezwykle ciekawego zjawiska, jakim w kulturze ludowej (a w konsekwencji także w wizualnym krajobrazie wsi) było pustakowe budownictwo i jego specyficzna teksturalna ornamentyka. Spotykano zresztą także przypadki wielobarwnego malowania takich pustaków, zgodnego z ich reliefową teksturą.

W niniejszej pracy zaprezentowano przykłady ozdobnych pustaków betonowych i wykonanych z nich budynków wiejskich we wsiach w gminach Przytuły, Stawiski i Mały Płock, to jest w Ziemi Łomżyńskiej, na północno-wschodnich krańcach Mazowsza (w regionalizacji etnograficznej), a zarazem na zachodnich krańcach obecnego województwa podlaskiego. Celem pracy jest weryfikacja tezy, że owo budownictwo na badanym terenie można uważać za spójne zjawisko kulturowe (o czym świadczy jego lokalne rozpowszechnienie i wyrazistość estetyczna) oraz że w dostrzegalny sposób wpływa ono na estetykę (wizualny krajobraz) niektórych wsi.

1. OGÓLNA OCENA DOTYCHCZASOWEGO STANU WIEDZY

Informacje o historii, technologii wyrobu, zastosowaniu i ornamentyce pustaków betonowych zachowały się w dawnych poradnikach budowlanych i w traktatach architektonicznych. Bywały one jednak na ogół fragmentaryczne. Ponadto przed kilkudziesięciu laty zagadnienia te zostały podjęte także przez etnografów i opisane w kilku krótkich opracowaniach naukowych, lecz i w tym przypadku owe opisy i komentarz naukowy były niepełne w stosunku do dostępnych wówczas materiałów. Zatem całokształt owych zagadnień, czyli budowlane zastosowanie pustaków betonowych, w tym ich wpływ na ludową kulturę budowlaną, jak też sama ich estetyka, w tym ornamentyka, a także historyczny rozwój tej technologii – wszystko to nie zostało dotąd odpowiednio usystematyzowane w piśmiennictwie naukowym.

1.1. Piśmiennictwo architektoniczne i budowlano-poradnikowe

U schyłku XVIII wieku Franciszek Rausch, autor obszernego traktatu *Budownictwo wiejskie*, pisał o ceglach wylewanych z zaprawy wapiennej zastosowanej w 1774 roku przez francuskiego wynalazcę o nazwisku Lauriot. Czytamy u Rauscha, co następuje: „*Można z niej [tj. z zaprawy wapiennej] jeszcze robić cegły na 10 palców na przykład długości, 7 szerokości i 2 grubości, przymieszawszy nieco do nich kamyczków drobnych, dobrze mytych*” [F. Rausch 1788, s. 47-48]. Cegły te nie były jeszcze pustakami, bo nie miały wewnętrznych komór powietrznych, lecz zasługują na uwagę jako przykład ceramiki niewypalanej.

Kilka dekad później, w 1829 roku, Karol Podczaszyński pisał już o „...*ceglach dętych wewnątrz, [w postaci] jakby skrzynek zewsząd zamkniętych, [które] (...) gdzieś są przedziurawione dla ujścia bez szkody w czasie wypalania zamkniętego wewnątrz powietrza*” [K. Podczaszyński 1829, s. 159]. Podczaszyński uważał wszakże, że „...*ten nowożytny wynalazek nie na wiele się przyda dla trudności ich robienia*” [tamże]. Pustaki traktowano więc w owych czasach jako budulec eksperymentalny, choć porównywano je też z ceramicznymi pustymi garnkami, stosowanymi niekiedy w starożytności jako budulec ścian i sklepień niektórych gmachów publicznych, zaś w średniowieczu – przy wznoszeniu katedr (na zachodzie Europy) oraz cerkwi (w pasie od Rosji po Bałkany i Grecję).

W późniejszych latach próbowano nadal stosować i udoskonalać pustaki i sposoby ich wyrobu, lecz zachowane na ten temat informacje są – przynajmniej odnośnie do XIX wieku – dość skąpe. Próby takie podejmowano jednak coraz częściej, toteż już w pierw-

szych latach XX wieku w różnych krajach Europy i Ameryki Północnej zaczęły się ukazywać dość obszerne i szczegółowe opisy osiąganych rezultatów. Obfitowało w nie zwłaszcza przedrewolucyjne piśmiennictwo rosyjskie, na przykład prace Nikołaja Iwanowicza Krzyształowicza [Н. И. Кржишталович 1914], u nas zaś pisywano o wynikach takich prób głównie w artykułach prasowych – zrazu nielicznych, dopiero później coraz liczniejszych. Natomiast w polskich książkach traktujących o architekturze właściwie dopiero od lat trzydziestych XX wieku zaczęto podejmować temat budownictwa z pustaków betonowych wyrabianych chałupniczo, przy tym w owych pracach ograniczano się jedynie do podania podstawowych wytycznych wykonawczych.

Nieco później, w publikacjach z lat pięćdziesiątych i sześćdziesiątych XX wieku, ten sposób budowania zalecano już dość często, co było spowodowane odgórną polityką popularyzacji tak zwanego *budownictwa z materiałów miejscowych*, które miało być remedium na braki zaopatrzeniowe w zakresie materiałów budowlanych.

Naszym zdaniem wykorzystanie we wnioskowaniu naukowym informacji zawartych w dawnych publikacjach wymaga krytycznego ich opracowania, toteż obecnie owe poradniki budowlane i artykuły poradnikowe należy uważać co najwyżej za surowy materiał źródłowy (niekiedy zawierający nawet mylne informacje), a nie za część uporządkowanej i zweryfikowanej wiedzy naukowej. W dalszej części pracy podjęto próbę uporządkowania informacji pozyskanych z piśmiennictwa poradnikowego oraz ich odniesienia do wiedzy naukowej zawartej w piśmiennictwie etnograficznym.

1.2. Piśmiennictwo etnograficzne

Wśród prac ludoznawczych i analizujących sferę ludowej kultury materialnej (w tym kultury budowlanej) z pozycji etnograficznej pierwszą pracą naukową wskazującą na estetyczne wartości pustaków betonowych był opublikowany w 1948 roku artykuł Marii Żywirskiej *Kurpiowska forma cementowa na pustaki*, prezentujący pochodzącą z kurpiowskiej Puszczy Białej formę do ręcznego wyrobu betonowych pustaków. Snycerska obróbka tej formy pozwalała wykonać pustaki o pięknej ornamentyce.

Od ukazania się owego artykułu minęło trzydzieści lat, w czasie których zagadnienie ludowej ornamentyki pustaków betonowych lub wykonanych

z nich budynków poruszano jedynie okazjonalnie w opracowaniach niemających charakteru naukowego. Dopiero w roku 1977 ukazał się obszerny artykuł Wandy Drabik *Zdobione pustaki cementowe*, prezentujący zagadnienie tytułowe w skali kraju, z pokazaniem na rysunkach 91 różnych wzorów ornamentyki pustaków betonowych. Większość podanych tam przykładów pochodziła z Polski Centralnej (z trójkąta Warszawa – Częstochowa – Poznań), kilka z Kujaw, kilka z Białostocczyzny, kilka z okolic Łomży i Ostrołęki, a ponadto pojedyncze przykłady z innych terenów. Komentarz naukowy ograniczał się do opisu techniki zdobienia form do produkcji pustaków, następnie prób znalezienia związków między motywami ornamentyki owych pustaków a znanymi motywami tradycyjnej ludowej ornamentyki architektonicznej na wsi, a także do podsumowania, iż w badanym zbiorze 75% ozdobnych pustaków miało motywy geometryczne, a 25% – fitomorficzne. Nie podjęto jednak próby dokładniejszej systematyki regionalnej tego budownictwa.

Wanda Drabik [1977, s. 9] poinformowała wszakże, że – „*począwszy od 1956 roku – zespół Dokumentacji Polskiej Sztuki Ludowej prowadzi ich systematyczną dokumentację fotograficzną w czasie badań terenowych. W archiwum pracowni znajdują się obecnie 82 zdjęcia przedstawiające różne motywy użyte do dekoracji pustaków. Najstarszy z tych motywów nosi datę 1933 roku, najnowsze pochodzą z lat siedemdziesiątych*”. W należącej do Polskiej Akademii Nauk placówce¹ zgromadzono zatem wówczas spory zasób materiałów dokumentujących ornamentykę betonowych pustaków oraz – jak można się domyślać ze wspomnianej wzmianki – prezentujących na fotografiach także wiejskie budynki wzniesione z tego budulca. Tym niemniej brakowało i nadal brakuje prac systematyzujących tę wiedzę, w tym prób jej opisu w dokładniejszych ramach historiograficznych i etnokulturowych.

1.3. Cel pracy na tle dotychczasowej wiedzy naukowej

Niniejsza praca stanowi przyczynek do uzupełnienia wzmiankowanej luki poznawczej wynikającej z: (1) fragmentarycznego (wąskiego) ujęcia tematu w dotychczasowych opracowaniach; (2) bardzo skromnej liczby opracowań naukowych poświęconych ludowemu budownictwu z pustaków; (3) nieuwzględnienia innych źródeł, w tym publikacji poradnikowych, we wspomnianych opracowaniach naukowych.

¹ Pracownia Dokumentacji polskiej Sztuki Ludowej od 1959 roku podlegała Instytutowi Sztuki Polskiej Akademii Nauk (założona została wszakże wcześniej, w roku 1946, jako Sekcja Zdobnictwa podległa Państwowemu Instytutowi Badania Sztuki Ludowej); [zob. E. Fryś-Pietraszkowa 1980].

Uwzględniając te potrzeby poznawcze, w artykule tym wykorzystano i zaprezentowano:

- materiały własne z poszukiwań terenowych przeprowadzonych wiosną 2017 roku w kilku wsiach w podłomżyńskich gminach Przytuły, Stawiski i Mały Płock (wykorzystane na prawach oryginalnego osiągnięcia poznawczego), uzupełnione badaniami latem 2017 roku;
- materiały bibliograficzne, z uwzględnieniem między innymi polskiego piśmiennictwa poradnikowego, jak też prac niepolских (w przypadku prac poradnikowych rozpoznano i zreferowano wagę poznawczą zawartych tam informacji).

Jako punkt wyjścia do poszukiwań terenowych, kwerend bibliograficznych i oceny krytycznej przyjęto informacje zawarte we wspomnianym artykule Wandy Drabik *Zdobione pustaki cementowe*.

Dzięki oparciu wnioskowania na materiale z własnych najnowszych badań terenowych – po pierwsze, zaprezentowano materiał najbardziej aktualny (w tym budynki być może zaledwie kilkudziesięcioletnie); po drugie, oceniono stan zachowania starszych budynków wzniesionych z pustaków; po trzecie, artykuł może być podstawą do prób oceny możliwości i aktualnych potrzeb przyszłej ochrony reliktyw budownictwa z ozdobnych pustaków.

2. WYNIKI SZCZEGÓŁOWYCH KWEREND BIBLIOGRAFICZNYCH

Oдноśny kontekst historyczno-technologiczny oceniono na podstawie publikacji dwudziestowiecznych polskich i rosyjskich, z uwzględnieniem również kilku prac wcześniejszych (w tym wspomnianych powyżej).

2.1. Piśmiennictwo z okresu przedwojennego oraz z czasów pierwszej wojny światowej

W latach 1900-1915 (mniej więcej do wybuchu pierwszej wojny światowej) w carskiej Rosji, w której w zasadzie każda wieś miała zabudowę wyłącznie z drewna lub – na południu – z chrustu i słomy lepionej gliną, ukazało się sporo rozpraw poświęconych budulcom alternatywnym, zwłaszcza niepalnym. Zalecano w nich rozmaite alternatywy, w tym konstrukcje glinoziemne, chruścianobetonowe, betonowe, kamienne i piaskowowapienne. Czerpiąc inspirację z ówczesnego piśmiennictwa innych wysoko cywilizowanych krajów, niektórzy autorzy takich publikacji oraz inni reformatorzy i racjonalizatorzy budowlani zaczęli między innymi zalecać wznoszenie chłopskich chałup z pustaków. Budynki z pustaków zaczęto też wznosić na wystawach rolniczych. W skali całego rosyjskiego

imperium użycie tych materiałów w praktyce budowlanej było wówczas wprawdzie znikome, ale ubocznym rezultatem owych działań propagatorskich okazało się to, że już w 1906 roku budownictwo z pustaków betonowych po raz pierwszy ujęto w prawodawstwie Imperium Rosyjskiego.

Co do odnośnych informacji i zaleceń w ówczesnym rosyjskojęzycznym piśmiennictwie poradnikowym między innymi Aleksander Iwanowicz Tilinski wzmiankował o ścianach z pustaków typów *Roko* (*Rocco?*; pustaki te miały rozmiary będące wielokrotnością wymiarów zwykłej cegły ceramicznej) oraz pisał o ścianach z pustaków *Liliput*, chwając je za ich ognioodporność [A.H. Тилинский 1913]. Natomiast wspomniany wcześniej Nikołaj Iwanowicz Krzyształowicz polecał pustaki formowane w formach *Roko*, ale informował też o stosowanych wówczas w podmoskiewskiej zabudowie pustakach typu *Toronto* [H.И. Кржишталович 1914, s. 1-21].

W tym czasie na terenach polskich, wówczas podległych rosyjskiemu imperium oraz pozostałym zaborcom, pustaki cementowe uchodziły jeszcze za *novum* o wątpliwej użyteczności. W 1915 roku Władysław Ekielski, redaktor i jeden z autorów poradnika *Odbudowa polskiej wsi*, pisał: „*Ściany z cegły betonowej dziś już bardzo mało [są] używane, gdyż są zimne i wilgotne. (...) Dalszym stopniem rozwoju ścian z cegły betonowej są tak zwane ściany z pustaków betonowych, które pojawiły się dopiero w latach ostatnich. (...) Zaletą tych ścian miała być, oprócz ogniotrwałości, ich łatwość wykonania i taniość. Jednakże wkrótce po wybudowaniu pierwszych domów pustakowych okazały się one bardzo zimne i przemarzające. Zarzucono więc zupełnie pierwotny system jednokanałowy i zaczęto obecnie stosować pustaki dwu- i trzykanałowe czterdziestocentymetrowej grubości. Nowe te próby jednak dotychczas nie odpowiadają jeszcze pokładanym w nich nadziejom. Ściany z pustaków przy większych mrozach znów przemarzają, są chłodne i wilgotne. (...) Niezależnie od powyższych wad zasadniczych, pustaki betonowe posiadają i wiele innych stron ujemnych (...), dlatego zapewne pustaki betonowe nie mogły się utrzymać w budownictwie na zachodzie Europy*” [W. Ekielski, 1915, s. 5].

Ponieważ budulec ten był relatywnie mało znany, Ekielski wyjaśniał i argumentował: „*Pustaki są to kamienie wyrabiane maszynowo z mieszaniny cementu, piasku i żwiru z otworami pionowymi wewnątrz. Przy ustawianiu pustaków jednych na drugich otwory te tworzą jakby kanały izolacyjne pionowe. (...) W pustych kanałach pionowych przy pewnej ich wysokości zaczynają wytwarzać się prądy powietrza oziębiające ściany. Dla zapobieżenia temu stosuje się przerywanie kana-*

iów co parę warstw tekturą smołowaną, co jednak nie zapewnia zamknięcia kanałów. (...) Pojemność cieplna ścian pustakowych jest bardzo mała. W ostatnich latach zaczęto więc kanały pustaków zasypywać żużlem lub piaskiem palonym. Próby wypełniania pustaków sieczką z wapnem są sposobami wręcz fałszywymi” [tamże].

Jednak straty i zniszczenia pierwszej wojny światowej (zarówno będące bezpośrednim wynikiem działań wojennych, jak też rabunkowej eksploatacji surowców, na przykład drewna budowlanego) spowodowały, że nawet krytycy pustakowego budownictwa wiejskiego, wyrażający liczne wątpliwości, zaczęli dopuszczać myśl o nieuchronności i konieczności stosowania tego budulca w pewnych sytuacjach, choć mimo wszystko wzmianki o betonowych pustakach zazwyczaj opatrzywały dość krytycznymi uwagami. Na przykład w 1917 roku Karol Iwanicki pisał: „*Tak zwane ‘betonity’ lub ‘pustaki’ mają dużo dobrych stron, lecz mają i liczne swoje ujemne. (...) Dodatnimi stronami pustaków są cienkość murów (...), szybkość murowania i łatwość wyrobu. (...) Za budowę z pustaków najwięcej przemawia ten mylny czynnik, iż względnie każdy gospodarz może sam u siebie na podwórku przygotować ten materiał do budowy domu*” [K. Iwanicki 1917, s. 11-12].

2.2. Piśmiennictwo z okresu międzywojennego

Potrzeby odbudowy kraju ze zniszczeń, świadomość konieczności zastosowania tanich budulców ogniotrwałych, a nawet lobbing producentów cementu oraz firm ubezpieczeniowych – wszystko to z czasem doprowadziło do tego, że po odzyskaniu niepodległości wielu krajowych racjonalizatorów zaczęło bądź to propagować pustaki wynalezione i stosowane w innych krajach, bądź udoskonalać je lub tworzyć własne rozwiązania. W 1927 roku pisano: „*Pierwsze puste kamienie zaczęto wyrabiać w Ameryce. (...) Zjawiała się następnie spora ilość różnorodnych form, lepiej lub gorzej obmyślanych, lecz usiłowania te nie wydały nadzwyczajnych rezultatów. Dopiero inżynier Włodzimierz Załeski po długich i mozolnych próbach zbudował bardzo dobrze obmyślaną i praktyczną formę ‘Wiktoria’, na której można wyrabiać różnego rodzaju kamienie o potrójnej warstwie izolacyjnej, o podwójnej i pojedynczej. (...) Ujemne strony pustych kamieni betonowych, wyrabianych w formie ‘Wiktoria’, skłoniły gorącego zwolennika pustakowych budowli, pana N. H. Hryckiewicza, posła na Sejm, do opracowania nowego typu formy, która usuwa powyższe braki, (...) [mianowicie] systemu ‘Alfa’*” [J. Tuliszkowski 1927, s. 197-198].

W innym ówczesnym poradniku informowano: „*Dobry okazał się pustak zwany ‘Alfa’, obmyślony przez posła H. Hryckiewicza. (...) Pustak ten posiada*

trzy rzędy próżni rozmieszczonych w szachownicę. Próżnie te nie przechodzą na wylot, lecz oddzielone są cienką przeponą betonową i tworzą w murze oddzielne zamknięte komory. (...) Również dobry okazał się pustak ‘Juzet’. (...) Ministerium Robót Publicznych po zbadaniu własności cieplnych pustaków ‘Alfa’, pismem swym L. dz. VIII (A) 548 z dnia 29/IV 1925 roku uznało je za materiał równorzędny z cegłą i dopuściło do budowy domów mieszkalnych, a nawet i gmachów szkolnych. Należy też zaznaczyć, że już w roku 1906 za nr 27 z dnia 28/II Techniczno-Budowlany Komitet Ministerium Spraw Wewnętrznych byłego cesarstwa rosyjskiego pozwolił na stosowanie kamieni betonowych ‘Juzet’ do wszelkich celów budowlanych” [J. Czechowski 1926, s. 27 i 30].

Powołanie się na *casus* Rosji nie było przypadkowe, bo tam, między innymi w środowisku uczonych z petersburskich instytutów naukowych, od dawna i znacznie bardziej aktywnie śledzono światowe rozwiązania i czyniono dalsze udoskonalenia w dziedzinie budownictwa z betonowych pustaków. Tego stanu rzeczy nie zmieniła nawet rewolucja październikowa ani powstanie nowego państwa radzieckiego. W 1931 roku Władimir Dmitrijewicz Maczynskij, jeden z największych wówczas teoretyków taniego budownictwa wiejskiego wznoszonego z wykorzystaniem parabudulców, wzmiankował o dziesiątkach odnośnych rozwiązań, w tym o systemach wznoszenia ścian z kształtek podobnych do fragmentów pustaka (na przykład takich, jak niemiecki system AMBI z kształtek w kształcie litery L) [zob. В. Д. Мачинский 1931, s. 240-254] oraz o kilkudziesięciu różnych rodzajach pustaków betonowych lub różnych typach *pustaczarek* do chałupniczego wyrobu takich pustaków: *Roko, Wiktoria, Uspiech (Sukces), Zaria (Zorza), Liliput, Uniwersał, Juzet, Rapit, Rach, Roza-Kometa, Domostroj, Salamandra, Toronto, Feniks, Ideał, Titan, Alida, Herkules, Miracle, Palmer*, pustakach systemu Liwczaka, Smirnowa i Prochorowa [tamże, s. 255 i następnej]. Wśród wymienionych systemów były nie tylko rosyjskie, ale też włoskie, niemieckie, francuskie, amerykańskie i polskie.

U nas publikowano nieco ostrożniejsze i oszczędniejsze wzmianki, lecz coraz mniej krytyczne; pojawiały się też próby podsumowania zjawiska, jakim w międzyczasie stało się wiejskie budownictwo z betonowych pustaków, w skali globalnej. Na przykład w wydany w 1931 roku poradniku *Wyroby betonowe* znajdujemy informacje o początkach tego budownictwa: „*Wiemy z fizyki, że powietrze jest złym przewodnikiem ciepła. Ta własność powietrza nasunęła amerykańskiemu inżynierowi Hutchinsonowi w roku 1866 myśl zbudowania pustaka betonowego o jednym kanale powietrznym. Wynalazek swój on opatentował,*

spodziewając się nadzwyczajnych wyników cieplnych. Od tego czasu poczęły się najrozmaitsze konstrukcje pustaków mniej lub więcej udanych, lecz wszystkie one były wadliwe, co zmusiło uczonych do zbadania tych wad. W niektórych krajach zostały utworzone specjalne komisje do przeprowadzania doświadczeń w zakresie budownictwa z pustaków i opracowania odpowiedniego typu pustaka, któryby już nie posiadał tych wad. W Filadelfii (Ameryka) taka komisja na podstawie swych ogłosila zasady, na których to budownictwo winno się opierać. Już w roku 1911 została powołana podobna komisja w Rosji, na czele której stanęli profesorowie: Żytkiewicz, Finisow i architekt Włodzimirski oraz osiemnastu wybitniejszych sił ze świata naukowego i technicznego. Komisja pracowała przez szereg lat do czasu wybuchu wojny światowej. Zbadala ona w Petersburgu podczas zimy 1911/1912 roku 21 domów mieszkalnych, zbudowanych z pustaków oraz specjalnie w tym celu zbudowane domy w Carskiem Siole, gdzie w ciągu 58 dni od 4 stycznia do 29 lutego dokonano 3480 pomiarów temperatur i 116 pomiarów wilgotności” [(Wyroby...), 1931, s. 7-8]. Przytoczony ustęp był więc chyba pierwszą u nas próbą podsumowania ponad sześćdziesięcioletniego (jak na owe czasy, dziś zaś już kilkakrotnie dłuższego) rozwoju omawianej technologii, która ostatecznie także w Polsce zaowocowała kilkunastoma rodzimymi rodzajami pustaków, z czego kilka (pustaki *Alfa*, *Omega*, po wojnie zaś również *Wibroblok*, *Muranów* i inne) zyskały największą popularność. Na polskiej wsi początkowo najwięcej produkowano trzyczęściowo-siedmiokomorowych pustaków *Alfa* o wymiarach 25x25x50 cm, o wadze jednostkowej od 25 do 45 kg. Później, po wojnie zaczęły przeważać nieco mniejsze i lżejsze pustaki *Omega* o wymiarach 20x25x40 cm, ważące do 25 kg.

We wspomnianym poradniku nadmieniono też: „W ostatnich latach powszechnie jest stosowanie pustaków w budownictwie; spotkać możemy pobudowane z nich całe zagrody wiejskie, budynki fabryczne, domy mieszkalne kilkupiętrowe, szkoły, zarówno wiele innych budowli mieszkalnych i gospodarczych, których nie sposób tutaj wymienić. Zwłaszcza spotykamy wiele domów z pustaków na Kresach Wschodnich” [tamże, s. 6]. W tym samym czasie w innej publikacji zauważono:

„Szczególnie silnie rozwija się ta gałąź budownictwa na terenie wsi komasowanych i parcelowanych, gdzie powstają całe osady budowane z pustaków betonowych” [A. Henneberg 1931, s. 33-34]. Coraz rzadziej krytykowano użycie pustaków w wiejskim budownictwie mieszkaniowym, wskazywano wszakże na przyczyny niepowodzeń budowlanych w tym zakresie².

W publikacjach z okresu międzywojennego zalecano wyrabianie pustaków z betonu z cementu portlandzkiego z piaskiem lub żwirem, niekiedy też z domieszką żużla i mleka wapiennego; w praktyce na wsi stosowano do ich wyrobu po prostu gęstą zaprawę murarską. Co do zużycia materiałów i wydajności pracy pisano: „Do wyrobu jednego pustaka ‘Alfa’ (...) potrzeba 4 kg cementu oraz 0,03 m³ piasku i żwiru. (...) Jeden robotnik z pomocnikiem może wyrobić przy 8 godzinach pracy 80 do 100 sztuk pustaków. (...) Wydajność dzienna pustaczarki ‘Omega’ przez 8 godzin pracy, przy przygotowanym już betonie sięga 170 do 200 sztuk pustaków” [(Wyroby...), 1931, s. 26 i 28]. Pomimo popularności pustaków *Alfa* informowano też o innych rodzajach pustaków betonowych, na przykład o systemie Liwczaka i systemie Empergera.

Warto też zaznaczyć, że w okresie międzywojennym, a zwłaszcza w latach trzydziestych XX wieku, wiejskie budownictwo z pustaków betonowych było promowane przez instytucje ubezpieczeniowe (upatrywano w nim remedium na pożary niszczące przeważającą u nas drewnianą zabudowę wsi) oraz przez zakłady przemysłu cementowego.

2.3. Piśmiennictwo z okresu powojennego

W latach powojennych, kiedy to trzeba było znów odbudowywać wiejską zabudowę ze zniszczeń, budownictwo z pustaków było propagowane odgórnie również jako remedium na niedostatek materiałów budowlanych, jako że betonowe pustaki mógł sam sobie zrobić każdy gospodarz, zaś przy ich starannym wykonaniu (zwłaszcza sprasowaniu czy ubiciu) można było wykorzystać chude zaprawy z niewielką ilością spoiwa (cementu lub wapna), ewentualnie wykonać takie pustaki nawet z zapraw glinianocementowych, zwanych w ówczesnej literaturze „tworzywami gliniano-cementowymi”. Udział w nich cementu wynosił zaledwie kilka procent.

² Na przykład Józef Tuliszkowski krytycznie pisał o użyciu pierwszych pustaków dwukomorowych: „Okazały się niepraktyczne, bo przez przegrodę betonową zimno łatwo przenikało. Nadają się te kamienie tylko do budowli zimnych, niezamieszkałych. Jednak w naszym kraju postawiono już niestety sporo budynków mieszkalnych z tych kamieni. Ściany są zimne i wilgotne. Słyszysz się w owych miejscowościach wiele narzekań, przez co uogólnia się zdanie, że pustaki są materiałem budowlanym nic niewartym. Rozpowszechnienie więc tych pierwotnego typu kamieni szkodzi całej sprawie, dyskredytując przez nieodpowiedni wybór użyteczność tego tworzywa budowlanego” [J. Tuliszkowski 1927, s. 197].

W licznych publikacjach poradnikowych powtarzano wówczas niemal jednobrzmiące opisy technologiczne, takie jak poniższy: „Najwłaściwszym materiałem do produkcji pustaków jest zaprawa cementowo-gliniana z dodatkiem żużla, gruzu ceglanego lub trocin. Pustaki 'Alfa' odpowiadają objętości około 12 sztuk cegieł. (...) Pustak wykonany na zaprawie cementowo-gliniano-piaskowej waży około 45 kg, przy użyciu żużla – około 25 kg, trocin – 17 kg, sieczki – jeszcze mniej. (...) Pustaki 'Alfa' wykonujemy w pustaczarkach prostej konstrukcji. Oczyszczoną i nasmarowaną użytym olejem silnikowym lub ropą formę napełnia się mieszanką cementowo-glinianą. Po ubiciu masy w formie i zgarnięciu z wierzchu nadmiaru mieszanki wyrównuje się powierzchnię stalowym strychulcem. Następnie w miejscu przewidzianym do uformowania obraca się pustaczarkę dnem do góry, wyciąga się rdzenie tworzące komory, zwalnia się zamknięcie formy i opróżnia się ją. (...) Jeden robotnik może wykonać w ciągu dnia z gotowej mieszanki 80 do 120 pustaków. Pustaczarki 'Alfa' można wypożyczać w kołach Samopomocy Chłopskiej” [L. Lipowski 1955, s. 29].

W porównaniu z okresem międzywojennym mocniej propagowano wyrób pustaków ze schudzonych betonów zawierających kruszywo żużłowe [zob. Z. Witebski 1957, s. 115-122], a także – jak już wspomniano – pustaków z zapraw zawierających oprócz cementu i różnych wypełniaczy także glinę. Podawano różne proporcje zapraw do wyrobu takich pustaków, w tym cementowo-wapienno-żużłowe, cementowo-gliniano-żużłowe, cementowo-gliniano-sieczkowe i inne [zob. np. Z. Racięcki 1962, s.7].

2.4. „Rozpaczliwie brzydkie, sztywne i niemiłe dla oka”

Pojawienie się pustaków betonowych wywołało dyskusje o ich wartościach estetycznych. Pierwsze opinie na ten temat bywały miażdżące. Na przykład Władysław Ekielski w 1915 roku narzekał, iż „ogólny charakter ścian z ogromnych bloków betonowych, niewyprawionych, krępujących swobodę zachowania proporcji, tak dobrze wyczuwanej przez włościanina polskiego, jest wręcz obcy naszemu budownictwu ludowemu. Narzucenie przeto wsi naszej tak niewdzięcznego materiału (...) spotkać się musi z głośnym i szczerym protestem” [W. Ekielski 1915, s. 5]. Dwa lata później wtórował mu Karol Iwanicki: „Pustaki wobec względnie wielkich swoich rozmiarów i niedopuszczalnych pustych szwów przy ich układaniu przedstawiają zbyt duże gładkie powierzchnie, na których trudno trzymają się tynki. Wobec tego powierzchnię pustaków robi się chropowatą, jeśli zaś nie mają być tynkowane, to nadaje im się kształt naturalnych boniów z kamieni łamanych. Z innej

strony trzeba przyznać, że budowy z pustaków – chociaż praktyczne – to jednak pod względem estetycznym wobec swej prostolinijności i niedopuszczalności ciosania są rozpaczliwie brzydkie, sztywne i niemiłe dla oka” [W. Iwanicki 1917, s. 12].

Dlatego niejako z konieczności zaczęto proponować i poddawać pod dyskusję sposoby bądź to ozdobienia samych pustaków, bądź inne metody estetyzacji pustakowych budynków. O pierwszym z tych dwóch kierunków działań wypowiediano się zrazu dość sceptycznie: „Chcąc jednak upiększyć budowę z pustaków, trzeba robić specjalne modele i formy, co jest bardzo kosztowne i wcale się nie opłaca. A zatem pustaki najodpowiedniejsze są na takie budowle, jak magazyny, budynki folwarczne, lodownie i tym podobne. Ale powiedzmy sobie: czyż tylko nasz dom ma mieć cechę swojską i estetyczną, a zabudowania pozbawione tego? Chyba nie. Więc lepiej (...) pustaki zastosujemy [tylko] tam, gdzie cegły ani dostać, ani wyrobić nie możemy, gdzie drzewa dla ścian w zręb również dostać nie można, więc już zmuszeni jesteśmy przez sam los zająć się wyrobem pustaków i z nich budować” [tamże].

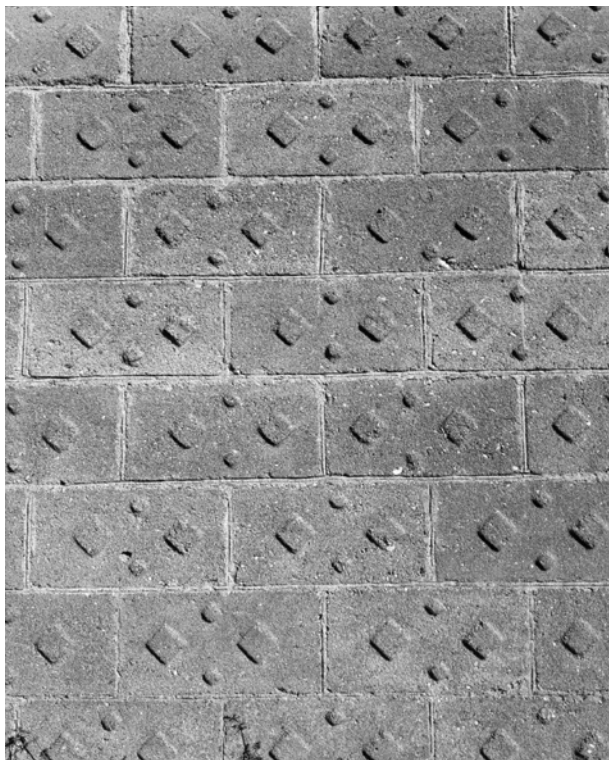
Jednak już w 1931 roku we wspomnianym wcześniej poradniku *Wyroby betonowe* [s. 14] zaprezentowano cztery ozdobne profile teksturalne pustaków, naśladujące boniowania kamieniarskie.

2.5. Podsumowanie kwerend literaturowych

Tanie wiejskie budownictwo z pustaków betonowych pojawiło się w krajach ościennych na przełomie XIX i XX wieku, dotarło jednak do nas z kilkunastoletnim opóźnieniem, będąc przyjęte z rezerwą między innymi z uwagi na wątpliwą estetykę, którą niemal od razu zaczęto próbować ratować poprzez próby nadania pustakom boniowych kształtów. W latach trzydziestych zaczęto wyrabiać pustaki o bardziej wyrafinowanej ornamentyce powierzchni, zaś ich odgórną promocja (która jeszcze bardziej nasiliła się we wczesnych latach powojennych) spowodowała lokalne rozpowszechnienie się pustakowego budownictwa, a gdzieś tam gdzie pojawiło się (i upowszechnienie na zasadzie mody budowlanej) budynków o ornamentowanych fasadach, co uzyskiwano, stosując ozdobne pustaki. Znano kilkadziesiąt rodzajów pustaków, lecz w praktyce upowszechniło się u nas zaledwie kilka, zwłaszcza pustaki *Alfa*.

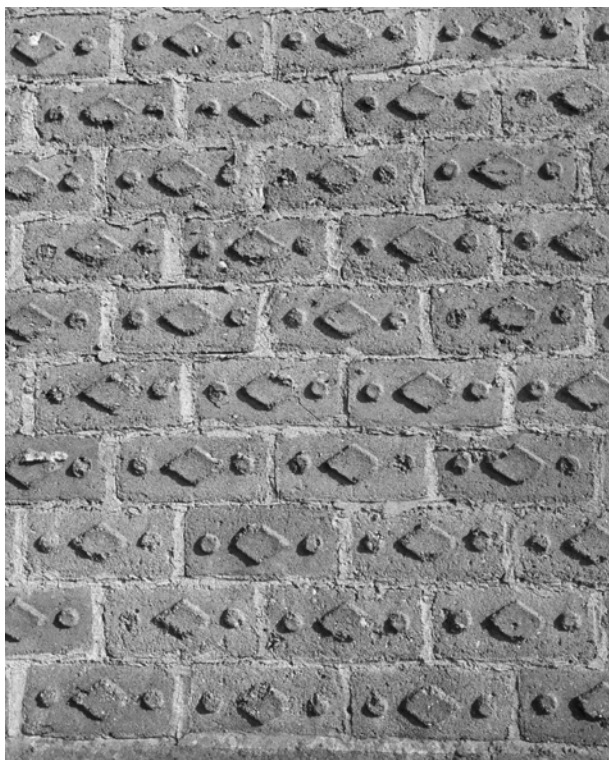
3. WYNIKI POSZUKIWAŃ TERENOWYCH

Badaniami terenowymi objęto wszystkie wsie w trzech gminach Przytuły, Stawiski i Mały Płock, położonych na północ i północny wschód od Łomży

Ryc. 1. Ornamentyka pustaków we wsi Przytuły (gm. Przytuły);
źródło: fot. Maciej Choiński, 27.05.2017

Fig. 1. Adornment of hollow bricks in Przytuły (Przytuły commune); source: photo by Maciej Choiński, 27.05.2017

Ryc. 2. Ornamentyka pustaków we wsi Romany (gm. Stawiski);
źródło: fot. Maciej Choiński, 27.05.2017

Fig. 2. Adornment of hollow bricks in Romany (Stawiski commune); source: photo by Maciej Choiński, 27.05.2017

(przy czym gminy Mały Płock i Stawiski bezpośrednio graniczą z gminą Łomża). Odnaleziono budynki z pustaków, uzyskano wypowiedzi mieszkańców wsi, pamiętających wznoszenie pustakowych obiektów, oraz pozyskano materiały dodatkowe.

3.1. Rodzaje pustaków

Nieliczne budynki gospodarcze z ornamentowanych pustaków znaleziono we wsiach Barzykowo, Michny, Romany, Rostki, Sokoly i Stawiski (gmina Stawiski), Józefowo (gmina Mały Płock), Kubry Stare i Przytuły (gmina Przytuły). Na budynkach zarejestrowano około dziesięciu wzorów ornamentyki (niektóre wzory są mało czytelne). Zaprezentowano je na załączonych tu ilustracjach.

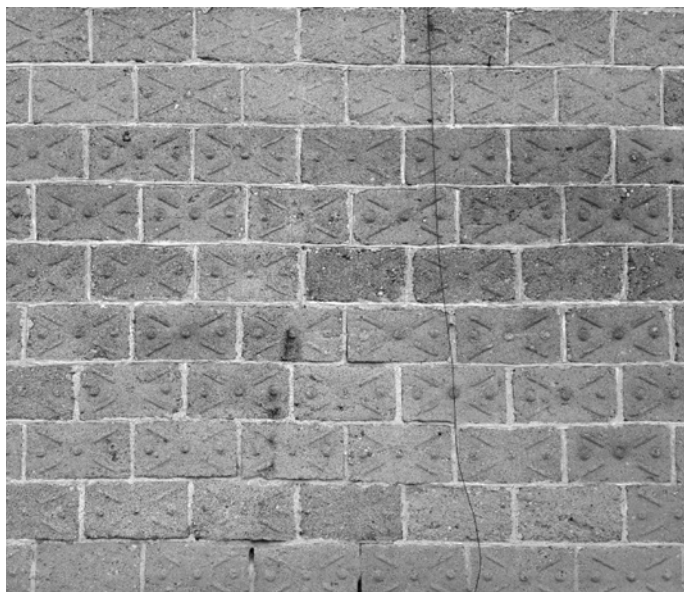
Ryc. 3. Ornamentyka pustaków we wsi Michny (gm. Stawiski);
źródło: fot. Maciej Choiński, 27.05.2017

Fig. 3. Adornment of hollow bricks in Michny (Stawiski commune); source: photo by Maciej Choiński, 27.05.2017

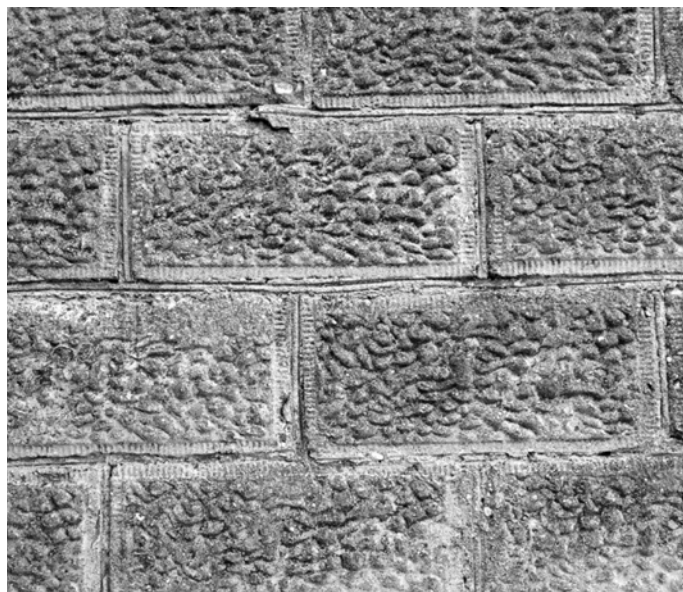
Ryc. 4. Ornamentyka pustaków we wsi Kubra Stara (gm. Przytuły); źródło: fot. Maciej Choiński, 27.05.2017

Fig. 4. Adornment of hollow bricks in Kubra Stara (Przytuły commune); source: photo by Maciej Choiński, 27.05.2017

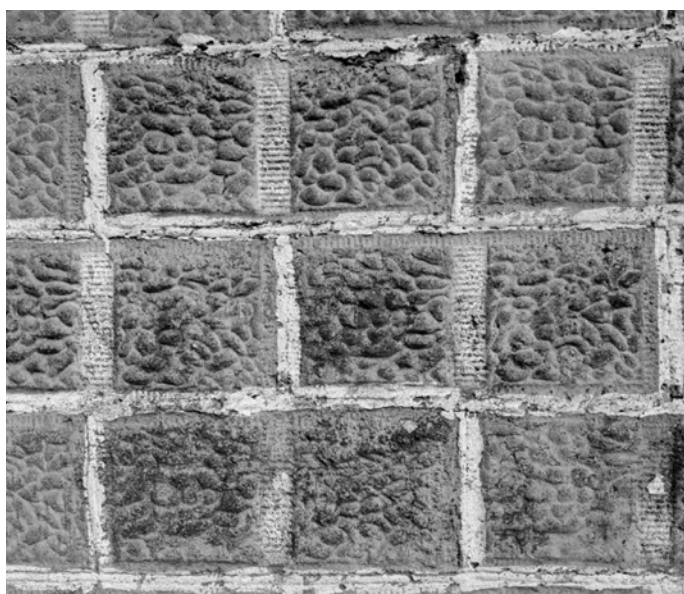
Ryc. 5. Ornamentyka pustaków we wsi Rostki (gm. Stawiski);
źródło: fot. Maciej Choiński, 27.05.2017

Fig. 5. Adornment of hollow bricks in Rostki (Stawiski commune);
source: photo by Maciej Choiński, 27.05.2017

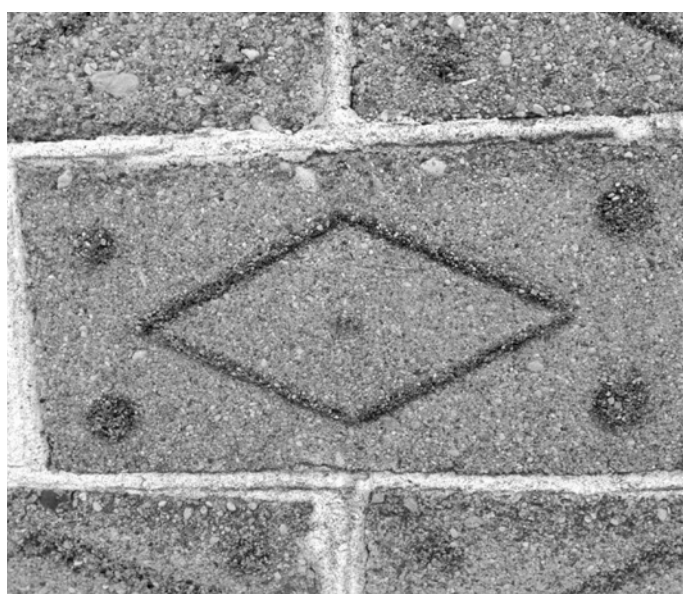
Ryc. 7. Ornamentyka pustaków we wsi Barzykowo (gm. Stawiski);
źródło: fot. Maciej Choiński, 27.05.2017

Fig. 7. Adornment of hollow bricks in Barzykowo (Stawiski commune);
source: photo by Maciej Choiński, 27.05.2017

Ryc. 6. Ornamentyka pustaków we wsi Sokoły (gm. Stawiski);
źródło: fot. Maciej Choiński, 27.05.2017

Fig. 6. Adornment of hollow bricks in Sokoły (Stawiski commune);
source: photo by Maciej Choiński, 27.05.2017

Ryc. 8. Ornamentyka pustaków we wsi Józefowo (gm. Mały Płock);
źródło: fot. Maciej Choiński, 27.05.2017

Fig. 8. Adornment of hollow bricks in Józefowo (Mały Płock commune);
source: photo by Maciej Choiński, 27.05.2017

Dominują wzory proste, geometryczne, podwójnie symetryczne. Brak też wzorów nadających pustakowym ścianom spójną kompozycję wielopłaszczyznową, bo jedynie one nadają owym ścianom jednorodne pokrycie ornamentálną fakturą reliefową, chyba że ściana lub cały budynek zostaną estetycznie zakomponowane z różnych rodzajów pustaków i cegieł (ryc. 10 i 12).

3.2. Formy architektoniczne budynków

Większość z pustakowych budynków gospodarczych wzniesiono przed półwieczem. Nie zarejestrowano domów mieszkalnych z tego budulca. Budynki gospodarcze mają proste formy, za wyjątkiem kilku stodół, zwłaszcza zaś ozdobnej stodoły we wsi gminnej Przytuły (ryc. 10, 11 i 12); w mniejszym stopniu odnosi się to też do stodół we wsiach Barzykowo (ryc. 12) i Romany (ryc. 13).

3.3. Informacje ustne (wywiady)

Od kilku mieszkańców badanych wsi uzyskano krótkie komentarze na temat historii miejscowego zdobnictwa i budownictwa z pustaków oraz jego przestrzegania na tle całokształtu miejscowej tradycji budowlanej. Najciekawszy jest wywiad z mieszkanką wsi

Ryc. 9. Ornamentyka pustaków w Stawiskach (gm. Stawiski); źródło: fot. Maciej Choiński, 27.05.2017

Fig. 9. Adornment of hollow bricks in Stawiski (Stawiski commune); source: photo by Maciej Choiński, 27.05.2017

Przytuły, Haliną Chrzanowską (63 lata). Poniżej podano jego fragmenty, które wydają się istotne poznawczo (zachowano oryginalny styl wypowiedzi, mimo wynikających z niego pewnych niejasności):

Ryc. 10. Stodoła z pustaków we wsi Przytuły (gm. Przytuły); źródło: fot. Maciej Choiński, 27.05.2017

Fig. 10. A barn erected with hollow bricks in Przytuły (Przytuły commune); source: photo by Maciej Choiński, 27.05.2017

(Maciej Choiński): *Czy ornamentyka miała jakieś znaczenie?*

(Halina Chrzanowska): *Tak, jak najbardziej, bo to, to znaczy, to zależało od fachowca... bo to nie każdy fachowiec, (...) mój teść – bo to teścia bardziej – tak lubił.*

(M. Ch.): *Skąd pochodził wzór zdobienia?*

(H. Ch.): *To były formy, takie formy tak skonstruowane zazwyczaj były.*

(M. Ch.): *Czy je kupowano?*

(H. Ch.): *Ja nie wiem, jak to było – tylko chyba od kogoś to; wiem, że robione było, bo kiedyś teść mówił, że właśnie oni to sami robili.*

(M. Ch.): *Proszę o komentarz na temat trwałości takich budynków.*

(H. Ch.): *Nie, no właśnie to pustaki były porządne, taka była przyczyna, bo one były ciężkie, bo to jest cement i one są ciężkie i wie pan, przylegające jedne do drugich, że przez tyle lat i to stoi! Bardziej ta dachówka właśnie jest taka pod względem tych zmian atmosferycznych. (...) Przecież tam te spoiny to są z piasku – tam odrobinę jest cementu – no bo wiadomo, to nie było tego cementu – nawet widać po kolorze, że ten pustak jest ciemniejszy.*

(M. Ch.): *Czy to był wówczas innowacyjny materiał? Bo większość stodoł wzniesiono z kamieni bądź drewna.*

(H. Ch.): *Nie, to znaczy, bo mój teść pochodził ze szlacheckiej rodziny, która posiadała herb, no i mieli się dobrze po prostu. (...) Tam gdzie jest przystanek, tam kiedyś był młyn – jego tata miał młyn i staw (...) Trzeba było kasy mieć, kto jak nie miał na pustaki, na ten materiał, to kleił z kamienia, kamień wtedy był bezcenny [tj. bezpłatny], no bo leżało go wszędzie (...), a tutaj to po prostu to było cenne.*

(M. Ch.): *Czyli stodoła z pustaków i jej ornamentyka były wyznacznikami zamożności?*

(H. Ch.): *Tak, tak! No bo nie każdego było stać, jeden taki, drugi taki, kto ma kasę, to ma lepszy.*

(M. Ch.): *Kto wyrabiał pustaki?*

(H. Ch.): *Sami, my sami.*

(M. Ch.): *W metalowych formach?*

(H. Ch.): *Tak.*

(M. Ch.): *W jakich latach?*

(H. Ch.): *Stodołę [z pustaków] – w 1945 roku.*

(M. Ch.): *Inne stodoły z pustaków w sąsiednich wsiach wzniesiono później – w latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych. Zatem ta jest najstarsza w okolicy?*

(H. Ch.): *Już nie pamiętam – ja jeszcze nie spotkałam – to jedna jedyna, bo te terazniejsze to wiadomo.*

(M. Ch.): *Czy takie pustaki lub ściany były malowane?*

(H. Ch.): *Nie, on [tj. teść rozmówczynie] nigdy by nie dał, bo (...) jak coś zaczęłam mówić, że może pomalować te fugi – to nie.*

(M. Ch.): *A u innych gospodarzy?*

(H. Ch.): *U teścia rodziny jest obora stawiana z kamienia i te fugi są malowane, ale (...) było to z kamienia.*

(M. Ch.): *Czy ktoś z zewnątrz interesował się już zdobionymi budynkami z pustaków?*

(H. Ch.): *Ja mało co pamiętam, ale powiem Panu, że to nie jeden przypadek, bo kilka osób jeszcze jak mąż żył to się pytało, czy mogą zrobić zdjęcie – przede wszystkim zdjęcie.*

(M. Ch.): *Proszę opowiedzieć coś więcej.*

(H. Ch.): *Teść (...) był bardzo pracowity (...), znani byli – znani na całą okolicę, z herbem mieli tam do czynienia, że tu drzwi się nie zamykali, Warszawa się zjeżdżała, co to za ten herb, pokazać herb. No bo mówię z tych pustaków to rzadko gdzie – albo drewniane, albo z kamienia...*

Wywiad podjęty z zamiarem pozyskania informacji o genezie zdobnictwa pustakowych ścian zaowocował – jak widać – raczej informacjami o szerszym kontekście rodzinno-kulturowym, podobnie zresztą jak inne wywiady (tu nie zamieszczone). Kilka spośród pozyskanych informacji wydaje się jednak dość interesujących, zwłaszcza zaś ta, że budownictwo z pustaków nie było na badanym terenie postrzegane jako tania alternatywa dla ubogich, lecz przeciwnie – tego materiału używali najbogatsi gospodarze, zastępując nim dotychczasowy budulec kamienny. Wzniesienie pustakowego budynku okazywało się więc swego rodzaju miarą dostatku i wyznacznikiem prestiżu, może nawet oznaką postępu i nowoczesności, może wręcz miarą awansu kulturowego gospodarza, korespondując z jego społecznymi aspiracjami (takimi jak podkreślanie szlacheckiego pochodzenia potwierdzonego herbem).

Dodatkowym potwierdzeniem tego domysłu, opartego na relacji rozmówczynie, może być fakt, że budowniczy i właściciel (już nieżyjący) nie pozwalał na pobielenie spoin w ścianach z pustaków – zapewne dlatego, aby tych ścian nie upodobnić do kamiennych ścian innych miejscowych budynków, w których to ścianach bielono spoiny. Zaistniała więc świadomość pewnej „szlachetności” pustakowego budulca i wykonanych z nich ścian. Czynnikiem kreującym tę świadomość było stosunkowo nieliczne występowanie takich budynków – jeśli chodzi o stodoły ze zdobionych pustaków, opatrzone dodatkowo ornamentyką materiałową i mające bardziej wyrafinowane formy – takie jak stodoła w Przytułach, opisywana przez rozmówczynię – to poszukiwania terenowe ujawniły zaledwie jeden podobny do niej budynek, mianowicie stodołę w pobliskiej miejscowości gminnej Grabowo (położonej około 15 km na północ od wsi gminnej Przytuły).

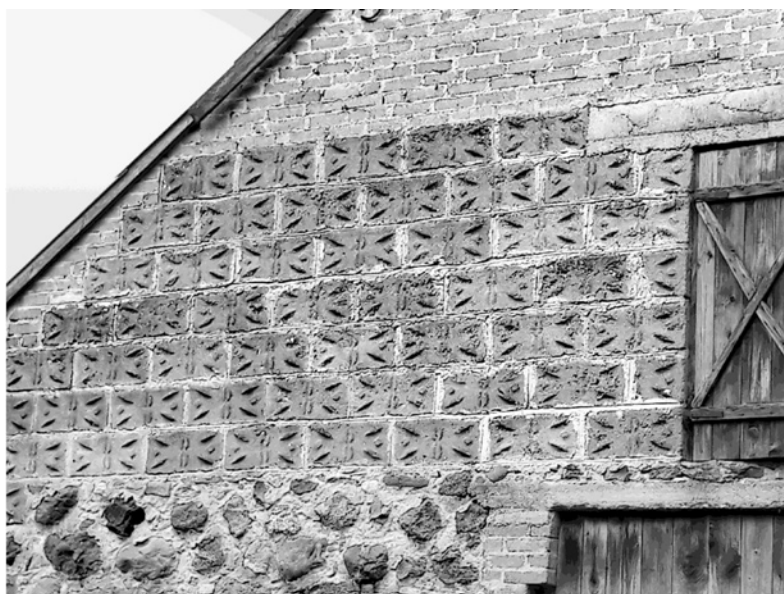
Ryc. 11. Stodola z pustaków we wsi Przytuly (gm. Przytuly); źródło: fot. Maciej Chojński, 27.05.2017
Fig. 11. A barn erected with hollow bricks in Przytuly (Przytuly commune); source: photo by Maciej Chojński, 27.05.2017

Ryc. 12. Stodola z pustaków we wsi Przytuly (gm. Przytuly); źródło: fot. Maciej Chojński, 27.05.2017
Fig. 12. A barn erected with hollow bricks in Przytuly (Przytuly commune); source: photo by Maciej Chojński, 27.05.2017

Ryc. 13. Stodoła z pustaków we wsi Romany (gm. Stawiski); źródło: fot. Maciej Choiński, 27.05.2017
Fig. 13. A barn erected with hollow bricks in Romany (Stawiski commune); source: photo by Maciej Choiński, 27.05.2017

Ryc. 14. Stodoła z pustaków we wsi Kubra Stara (gm. Przytuły); źródło: fot. Maciej Choiński, 27.05.2017
Fig. 14. A barn erected with hollow bricks in Kubra Stara (Przytuły commune); source: photo by Maciej Choiński, 27.05.2017

3.4. Materiały dodatkowe

W jednym z gospodarstw we wsi Przytuły sfotografowano składaną metalową formę do wyrobu cegieł, niemającą jednak elementów do formowania wewnętrznych komór powietrznych (zapewne były one dodatkowo dołączane, jeśli forma ta miała być wykorzystana do wyrobu pustaków, a nie cegieł).

4. PODSUMOWANIE I WNIOSKI

W podłomżyńskich gminach Przytuły, Stawiski i Mały Płock budownictwo z pustaków cementowych było znane od wczesnych lat powojennych, lecz z początku niezbyt pospolite i uchodzące za nowoczesne (jak na tamte czasy). Pierwsze budynki z tego budulca – a były to duże stodoły – wznoszono i opatrywano bardziej niż zwykle wyrafinowanymi formami i zdobieniami.

Zdobnictwo owych pierwszych pustakowych stodół polegało zarówno na zastosowaniu pustaków o zdobionych powierzchniach, jak też aplikacjach wielomateriałowych, w tym wykonywanych w budulcu ceglany lub kamiennym. Te pierwsze budynki wznosili najzamożniejsi gospodarze, stosując pustaki w miejsce używanego wcześniej budulca kamiennego lub drewnianego.

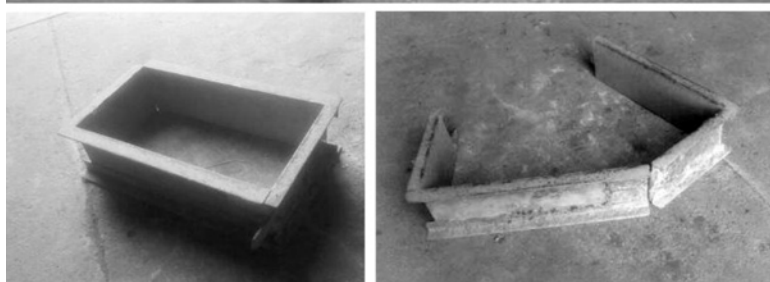
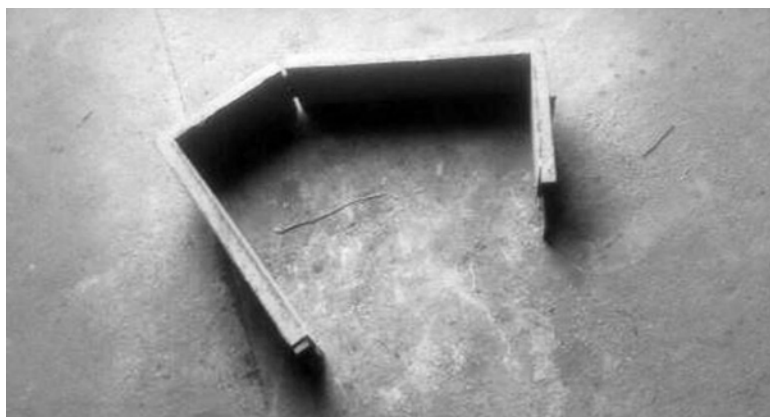
Później, to jest w latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych, wznoszono z pustaków już mniejsze, prostsze i bardziej podrzędne budynki, podobnie jak we wcześniejszym okresie w miarę możliwości nadając ich ścianom ozdobne faktury wynikające z zastosowania pustaków o reliefowo zdobionych powierzchniach i niekiedy podkreślając ten ornament bieleńiem wypukłości za pomocą wapna, lecz poza tym te nowsze budynki nie miały już tak wyrafinowanych kształtów.

Z czasem postępowała wulgaryzacja pustakowego budulca, a później, to jest w latach osiemdziesiątych XX wieku, właściwie zaprzestano budowania z użyciem pustaków cementowych.

Ryc. 15. Stodoła z pustaków we wsi Barzykowo (gm. Stawiski); źródło: fot. Maciej Choiński, 27.05.2017

Fig. 15. A barn erected with hollow bricks in Barzykowo (Stawiski commune); source: photo by Maciej Choiński, 27.05.2017

Ryc. 16. Składana forma do pustaków (czy raczej cegieł?) wyrobianych metodą ręczną; źródło: fot. Maciej Choiński, 2017

Fig. 16. A folded mould for manual production of bricks; source: photo by Maciej Choiński, 2017

LITERATURA

1. **Czechowski J. (1926)**, *Najtrwalsze, i najtańsze materiały na budowle gospodarskie (wyroby betonowe)*, Wydawnictwo „Gazety Gospodarskiej”, Warszawa.
2. **Drabik W. (1977)**, *Zdobione pustaki cementowe (z badań nad współczesną sztuką ludową)*, „Polska Sztuka Ludowa – Konteksty” t. 31, z. 1, s. 9-16, według kopii cyfrowej dostępnej *online* w Bibliotece Cyfrowej Polskiego Instytutu Antropologii: www.cyfrowaetnografia.pl/dlibra/doccontent?id=4061, dostęp 28.05.2017.
3. **Ekielski W. (red., 1915)**, *Odbudowa polskiej wsi: Projekty chat i zagród włościańskich opracowane przez grono architektów polskich*, Wydawnictwo Obywatelskiego Komitetu Odbudowy Wsi i Miast, Kraków, według kopii cyfrowej dostępnej *online* w Dolnośląskiej Bibliotece Cyfrowej: www.dbc.wroc.pl/dlibra/doccontent?id=2516, dostęp 10.10.2012.
4. **Fryś-Pietraszkowa E. (1980)**, *Archiwum Dokumentacji Polskiej Sztuki Ludowej Instytutu Sztuki PAN*, „Polska Sztuka Ludowa – Konteksty”, t. 34/z.3-4.
5. **Henneberg A. (1931)**, *Cement w budownictwie wiejskim*, „Dom – Osiedle – Mieszkanie” nr 4.
6. **Iwanicki K. (1917)**, *Budownictwo wiejskie. Poradnik przy wznoszeniu zabudowań na wsi*, Księgarnia Lecha Idzikowskiego, Kijów-Warszawa, według kopii cyfrowej dostępnej *online* w Bibliotece Cyfrowej Politechniki Lubelskiej: <http://bc.pollub.pl/dlibra/doccontent?id=910>, dostęp 20.02.2013.
7. **Кржишталович Н. И. (1914)**, *Способ изготовления пустотело-бетонных камней и возведения из них зданий*, Общедоступные издания Новгородского Губернского Земства nr 28, Новгородское Губернское Земство + Типография „Труженник”, Новгород, według kopii cyfrowej dostępnej *online* w: www.reglib.natm.ru/fbooks/book_0225/, dostęp 28.05.2017.
8. **Lipowski L. (1955)**, *Budujemy sami*, Biblioteka „Przyjaciółki” nr 2, Warszawa.
9. **Мачинский, В. Д. (1931)**, *Огнестойкое строительство*, Техника сельского огнестойкого строительства, 4-е изд., Издательство Народного Комиссариата Внутренних Дел РСФСР, Москва, według kopii cyfrowej dostępnej *online* w portalu internetowym Rosyjskiej Biblioteki Państwowej: <http://dlib.rsl.ru/viewer/01008476732>, dostęp 31.03.2017.
10. **Петропавловский С. (1911)**, *Жилищный вопрос и постройки из пустотелых бетонных камней*, *Нива*, tom XLII, nr 4, według kopii cyfrowej dostępnej *online* w: http://niva.ws/Жилищный_вопрос_и_постройки_из_пустотелых_бетонных_камней_1911_№4, dostęp 28.05.2017.
11. **Racięcki Z. (1962)**, *Z czego budować na wsi*, Instytut ITB + Wydawnictwo Prasa ZSL, Warszawa.
12. **Тилинский, А. Н. (1913)**, *Постройка негорюемых хуторов из камня, кирпича и бетона, с разработанным проектом хутора из бетонных полых камней с выработкой их хозяйственным способом на станках новейшей конструкции*, Книгоиздательство А.Ф. Сухова, С.- Петербург.
13. **Tuliszkowski J. (1927)**, *Podstawy budownictwa ogniotrwałego*, seria *Nowoczesna Książnica Strażacka* nr 3, nakładem autora, Warszawa.
14. **Witebski Z. (1957)**, *Miejscowe materiały budowlane*, Wydawnictwo Budownictwo i Architektura, Warszawa.
15. **[Wyroby...]** (1931), *Wyroby betonowe. Część 1: Pustak, dachówka, cembrowina*. Związek Polskich Fabryk Portland-Cementu, Warszawa, według kopii cyfrowej dostępnej *online* w Bibliotece Cyfrowej UMCS: <http://dlibra.umcs.lublin.pl/dlibra/doccontent?id=13502>, dostęp 28.05.2017.
16. **Żywirska M. (1948)**, *Kurpiowska forma cementowa na pustaki*, „Polska Sztuka Ludowa”, t. 2, nr 9-10. http://niva.ws/Жилищный_вопрос_и_постройки_из_пустотелых_бетонных_камней_1911_№4, dostęp 28.05.2017.

Badania zostały zrealizowane w ramach pracy nr S/WA/1/17 na Wydziale Architektury Politechniki Białostockiej i sfinansowane ze środków na naukę MNiSW.